

De werkelijkheid van de verbeelde natie

door

Louis VOS

Summary

National identity emerges as an interaction between identity-formation on an individual and a collective level, wherein time (history), space (territory as place of living and as transcendental symbol) and generation play a role. An identity manifests itself mainly through action, and is also represented in symbols. Not the core content, which has to be reinterpreted continuously, but the boundaries towards the outer world serve as markers of the we-feeling of the community. In the paradigm debate on nationalism during the last three decades, three main questions were at stake. At first the discussion whether an ethnic-cultural or a voluntary dimension is more important. Secondly the question whether the nation is a modern phenomenon or goes back to the pre-modern era. And finally the debate between postmodernists considering the nation as merely existing in the minds of the people, and others considering the nation as a social reality as well, but to be understood from an ethno-symbolic perspective. This article argues that a nation is both voluntary and organic, can also exist in pre-modern times, and is although imagined at the same time also a social reality. It gives a panorama of the shifting paradigms of nationalism and their representatives, and suggests that we are already approaching a post-postmodernist synthesis. Finally it discusses the question of nationalism and democracy in defending even the thesis that, as history doesn't show examples of democracies outside a national setting, a living nation is a prerequisite for a fully fledged democracy.

De laatste twee decennia is de wetenschappelijke belangstelling voor nationale identiteit en natievorming aanzienlijk toegenomen, zoals blijkt uit verscheidene nieuw ontstane gespecialiseerde wetenschappelijke tijdschriften en uit een nauwelijks te overziene vloedgolf van publicaties, zowel artikels als boeken¹. De oorzaak

1. De belangrijkste tijdschriften zijn: *Ethnic and Racial Studies*, sinds 1978. *Ethnos-Nation. Eine Europäische Zeitschrift*, sinds 1993. *Nations and Nationalism. Journal of the Association*

van deze in de wetenschappelijke wereld toegenomen belangstelling ligt natuurlijk in de ontwikkelingen in de maatschappij, waarin een toenemende globalisering gepaard gaat met een heropleving van nationalisme, zelfs in zijn meest exclusieve vorm, die van 'ethnic cleansing'. Deze bijdrage wil een inzicht helpen verwerven in het fenomeen van nationale identiteit en natievorming, en een oriëntering bieden in de uiteenlopende wetenschappelijke benaderingen ervan. Ze is enerzijds gebaseerd op decennialang eigen historisch onderzoek over het nationalisme en nationale bewegingen, in het bijzonder in Vlaanderen, en anderzijds op een systematisch volgen van de recente theoretische literatuur². Wij reflecteren hier over de relatie tussen identiteit, individu en gemeenschap, de dimensies van nationalisme en de evolutie van het paradigma-debat over het wezen van nationale identiteit, natievorming en nationalisme.

1. IDENTITEIT, INDIVIDU EN GEMEENSCHAP

Identiteit, individu en gemeenschap zijn de belangrijkste componenten van elke discussie over de natie, maar het eerste en het laatste zijn ook wazige begrippen. Daarom lijkt het ons nodig ze eerst op te helderen.

Identiteit heeft alles te maken met positionering in een breder veld³. Wie men is, hangt samen met hoe men zichzelf ziet in relatie tot de wereld rondom en hoe men door de wereld rondom wordt gepercipieerd. Ze is voor een deel een spontaan gevoel,

for the Study of Ethnicity and Nationalism (ASEN), sinds 1995. *National Identities*, sinds 1999. Een overzicht van oudere literatuur in A.D. Smith, 'Nationalism. A Trend Report and Bibliography' – *Current Sociology*, 21 (1973), 3. Een overzicht van de uiteenlopende nationalisme-theorieën bij Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Londen, 1998 en A.D. Smith, *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Oxford, 2000. Een recente publicatie in het Duitse taalgebied is C. Bosshart-Pflüger, J. Jung, F. Metzger (eds.), *Nation und Nationalismus in Europa. Kulturelle Konstruktion von Identitäten*, Stuttgart, 2002. Excerpten uit klassieke teksten over het onderwerp zijn samengebracht in de readers: John Hutchinson & Anthony D. Smith, *Nationalism*, Oxford, 1985, Stuart Woolf (ed.) *Nationalism in Europe. 1815 to the present. A Reader*, Londen, 1996 en Gopas Balakrisnan (ed.), *Mapping the Nation*, Londen, 1996.

2. Zie ook Louis Vos, 'Nationalisme: Reflecties van een historicus' – *Bijdragen tot de Eijgentijdse Geschiedenis*, 3 (1997), p. 291-320.

3. Inspirerend voor deze paragraaf vonden we o.m. Philip Schlesinger, 'On National Identity. Some Conceptions and Misconceptions Criticized' – *Social Science Information*, 26 (1987), p. 219-264. Ook: hoofdstuk 3 over nationale identiteit in Montserrat Guibernau, *Nationalisms. The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford, 1996, p. 65-84. Zie ook A.D. Smith, *National Identity*, Londen, 1991.

maar voor een deel ook opgelegd door de blik van de "andere". Ze bestaat niet zonder "de andere". Die identiteit manifesteert zich op verschillende niveaus, zodat in elke persoon verscheidene identiteiten kunnen aanwezig zijn, zoals die van gender, klasse, religie, etniciteit en territorium. Afhankelijk van de omstandigheden en de actie waarop men reageert wordt één bepaalde identiteit – tijdelijk – de belangrijkste, en bepaalt de opstelling naar buiten toe. Toch zijn deze identiteiten geen puur contingente fenomenen die zomaar ontstaan en dan weer verdwijnen, zonder enige eigen configuratie. Ze zijn met elkaar verbonden in een bepaald zelfbeeld dat samenhangend is en dat een zekere continuïteit vertoont.

Die positionering tegenover de wereld rondom gebeurt immers niet louter in het nu. Ze is altijd ook verbonden met het verleden, zoals het door het individu of de groep – en de wereld rondom – wordt geïnterpreteerd. Identiteit is geen statisch gegeven dat ergens in ons diepste zelf ligt opgeslagen en daar onveranderd blijft voortbestaan. Ze kan met verloop van tijd verschuiven en evolueren, onder invloed van ervaringen of van een nieuwe interpretatie van het verleden. Het verleden leeft in ons. Het geeft ons een plaats in de stroom van de tijd, in de wisseling van de generaties, de geografische lokalisering, en het culturele universum waarin ons leven zich afspeelt. Onze persoonlijke herinnering aan vroeger en onze visie op het verleden van de gemeenschap waartoe we behoren, blijven niet altijd dezelfde. Ook dat – in ons levende – verleden is dus iets dynamisch, dat telkens opnieuw wordt geconstrueerd. Het gaat bijgevolg niet louter om een erfenis, maar ook om een constructie, zij het dan één die niet geheel uit het niets opduikt.

Identiteit "wordt" maar – d.i. "manifesteert zich" – als een individu actief optreedt en positie kiest, of door "de andere" in een positie wordt geplaatst. Dat geldt ook voor de collectieve identiteit, die pas wordt gegeneerd in en door de actie. Als mensen binnen een duurzaam systeem van sociale relaties (d.i. een gemeenschap) in hun handelen en optreden blijf geven van een zekere eigenheid, krijgt de collectieve identiteit gestalte. Dat is ook zo voor de nationale identiteit, die pas in de actie gegeneerd wordt. Ze bestaat niet echt als een cluster kenmerken in 'gestolde vorm', als een depot van symbolen, een verzameling stereotypen of een verzameling van kenmerken, die als een heilige erfenis door de gemeenschap wordt gekoesterd en onveranderd aan de volgende generatie overgeleverd. Ze bestaat alleen in dynamische vorm.

Maar toch haakt identiteit zich ook wel vast aan zichtbare realia: een gemeenschap met een eigen geschiedenis, een specifieke cultuur, een concrete politieke en sociaal-economische structuur in een bepaald territorium. Ze valt niet volledig met die realia samen, omdat identiteit iets is wat in het handelen wordt geconstitueerd, maar ze kan er niet van worden losgekoppeld. Ze vormen de niveaus waarop de symbolische en rituele profilering van de nationale identiteit plaatsvindt. Voor een deel gebeurt die profilering haast onbewust. De notie van "banaal nationalisme", die door Michael Billig werd geïkt, is daarvoor illustratief.⁴ Het gaat om de haast onbewuste verwijzingen naar de natie, door officiële etiketteringen, instanties of personen: bijvoorbeeld de nauwelijks opgemerkte nationale vlag die aan een zijgevel hangt, de nummerborden van auto's die ons eraan herinneren dat wij Belgen zijn en die andere 'vreemdeling', de weerkaart op TV die de nationale grenzen suggereren, en waarvoor Sabine Hagedorens de kijkers vertelt over het weer in het Noorden en het Zuiden "van ons land". Het zijn voorbeelden van prikkelingen of acties die – voor onszelf onbewust – onze nationale identiteit aanscherpen.

De kern van de nationale identiteit ligt niet zozeer in de inhoud, die kan veranderen, maar in de afgrenzing tegenover wie ze niet deelt. "A boundary marks the beginning and the end of a community in so far as it encapsulates its identity", zo formuleerde Anthony Cohen het.⁵ Die "grens" is niet zozeer een objectief waarneembare realiteit, al is ze dat ook, maar vooral iets wat bestaat in het hoofd van wie ermee te maken hebben. Grenzen zijn symbolen. En symbolen worden gebruikt door gemeenschappen als merkstenen voor het markeren van de eigenheid. Ze versterken en bevestigen de gebondenheid van wie tot de gemeenschap behoort. Symbolen suggereren eenheid en maskeren verschillen. Ze creëren het bewustzijn van nationale identiteit. Ze doen een "wijgevoel" ontstaan. Dat veronderstelt een voortdurende wederzijdse wisselwerking tussen de individuen en symbolen. De nationale identiteit die door de symbolen wordt geschapen moet ze zelf voortdurend opnieuw herscheppen en zin geven. "Nationalism, to retain the vitality of its symbols, must constantly readapt and reinterpret them with fresh contexts."⁶ En ook hier weer is er plaats voor het "banale nationalisme" van de nationale overheid en instellingen, maar ook – in het geval van oppositioneel nationalisme

4. Michael Billig, *Banal Nationalism*, Londen, 1995.

5. Anthony P. Cohen, *The Symbolic Construction of Community*, Londen, 1985, p. 12.

6. Montserrat Guibernau, o.c., p. 82.

zoals lange tijd de Vlaamse beweging er een was – van de militanten van de beweging met hun leeuwenspeldjes, hun AVV VVK boven het huiswerk of de vieringen rond de Guldensporenslag of de Boerenkrijg.

Naast officiële symbolen als vaandels, wapenschilden of hymnen kunnen allerlei kenmerken van het territorium, geschiedenis, instellingen, of cultuur verheven worden tot nationaal symbool. De territoriale ruimte is haast altijd het belangrijkste symbool.⁷ Ze is immers niet alleen de geografische plaats waar de gemeenschap woont, maar ze is vooral een symbolische ruimte, een land waarin de gemeenschap doorheen de tijd 'geworteld' is geraakt, een overgeleverde erfenis waar ook vorige generaties hun identiteit gestalte hebben gegeven, "les lieux de mémoire"⁸, een plek dus met een geestelijke, "transcendentale" betekenis: het is "het vaderland". Het meest duidelijk wordt die transcendente betekenis in de notie "belofde land", dat de zionisten ertoe bracht te streven naar een "terugkeer" naar Palestina, en de verwerping van een toegewezen territorium op een andere plaats. Ook de religie, de afstamming, de taal, de folklore, instellingen, huidskleur of gelijk welk element van "anders zijn" kunnen symbolen worden van de nationale identiteit.

Door de klemtoon te leggen op het actionistische perspectief van de identiteit wordt het m.i. mogelijk reïficatie of naïef essentialisme te vermijden, en tegelijk toch de valkuil te ontwijken die erin bestaat nationale identiteit te reduceren tot een zuiver geconstrueerde fictie. Die nationale identiteit is namelijk niet alleen maar 'verbeeld', ze is ook 'gevoeld en beleefd' in de maatschappelijke realiteit. Een gemeenschap die zichzelf gaat zien en voelen als een natie, gaat immers ook als zodanig handelen. Ze werkt bewust aan het behoud of de versterking van de eigen groepsidentiteit. Ze gaat zich daartoe organiseren en sociaal-economische, culturele en politieke structuren opbouwen. De sociale cohesie wordt versterkt door ontstaan en groei van een economische structuur die het territorium overspant. De cultuur heeft een publiek karakter en krijgt dankzij onderwijs en communicatienetwerken een breed draagvlak. Bovenal is er het verlangen of de realiteit aanwezig de eigen collectieve identiteit politiek te verdedigen door (te streven naar) een autonome of soevereine

7. Steven Grosby, 'Territoriality: the transcendental, primordial feature of modern societies' – *Nations and Nationalism*, 1 (1995), 2, p. 143-162.

8. Term geijkt door Pierre Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire, Vol 1: La République, Vol. 2, La Nation*, Parijs, 1984-1986.

staatsstructuur, of door het nemen van initiatieven om “de gemeenschap” en haar leden sociaal-economisch en cultureel te verdedigen. Het gaat er om “Holland, (Vlaanderen, noem maar op) op te stoten in de vaart der volkeren”.⁹

Bij het vormgeven van de eigenheid van de natie, in het bijzonder van de nationale publieke cultuur, gingen en gaan nationalistenvaak delven in het verleden, dat werd geherinterpreteerd en ‘toegeëigend’ zodat het een legitimering kon worden voor de opbouw van de natie in de toekomst. Het merkwaardige verschijnsel deed zich voor dat tegelijk met de verschuivingen in het nationale paradigma dezelfde historische feiten konden dienen ter legitimering voor verschillende nationale gemeenschappen. Het bekendste voorbeeld daarvan is de Guldensporenslag, die in de negentiende eeuw werd toegeëigend door de jonge Belgische natie, maar nadien, in de twintigste eeuw, zijn Belgische connotatie geheel verloren en een zuiver Vlaams symbool werd.¹⁰

2. DIMENSIES VAN NATIE EN NATIONALISME

De laatste twee decennia is het onderzoek naar het nationalisme uitgemond in een paradigma-debat waarin positie werd gekozen in drie fundamentele kwesties. Ten eerste: moet de natie getypeerd worden als een organische of als een voluntaristische gemeenschap, en ligt de klemtoon op het etnisch-culturele of op het civiek politieke karakter? Ten tweede: is de natie een verschijnsel dat verder teruggaat dan de doorbraak van de moderne industriële samenleving of is het juist een bijproduct van de modernisering? Ten derde: gaat het om een constructie die enkel bestaat in de verbeelding van de mensen of bestaat de natie wel degelijk als sociale realiteit en kan ze maar worden begrepen door een etnosymbolisch perspectief dat op zoek gaat naar de inbedding ervan in de oudere etnische en culturele tradities?

Mijn eigen positie is dat de natie zowel voluntaristisch als organisch is, dat ze niet louter een bijverschijnsel is van de moder-

9. Willem Kloos en de Tachtigers; zie ook de bewegingen in deze periode als *Młoda Polska* (Jong Polen), *La Jeune Belgique*, *Van Nu en Straks* etc.

10. Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, ‘Helden en herdenkers. De geschiedenis van een romantische mythe en een nationaal symbool’ – in: Paul Trio, Dirk Heirbaut en Dirk van den Auweele (red.) *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, p. 183-205. Louis Vos, ‘Reconstruction of the Past in Belgium and Flanders’ – in: B. Coppieters & M. Huysseyne (eds.), *Secession, History and the Social Sciences*, Brussel, 2002, p. 179-206. Zie ook de bijdrage van Véronique Lambert in deze bundel, p. 59-70.

nisering, dat er dus ook pre-moderne naties kunnen bestaan, en dat de etno-symbolische benadering – zoals ontwikkeld door Anthony D. Smith, John Armstrong en John Hutchinson – noodzakelijk is om het nationalisme te begrijpen¹¹. Sterker nog, ik meen dat een postmoderne deconstructie, die zover gaat de sociale realiteit van de nationale gemeenschap als ‘imaginair’ te proclameren, een bedreiging betekent voor elk ernstig historisch onderzoek naar ontstaan en geschiedenis van het nationalisme.

Een natie wil ik definiëren – zoals Smith – als een mensengemeenschap met een eigen naam, die een historisch vaderland bewoont dat ook een economische ruimte is, gemeenschappelijke mythen en historische herinneringen deelt, een publieke massacultuur heeft ontwikkeld, en voor al zijn leden dezelfde rechten en plichten waarborgt. De natie heeft zowel een objectieve als een subjectieve component. Alle karakteristieken zijn in essentie subjectief, d.w.z. ze bestaan in het bewustzijn, al verwijzen de meeste karakteristieken ook wel naar een waarneembare “objectieve” werkelijkheid. Nationale identiteit komt niet voort uit een proces van biologische afstamming of genetische en genealogische selectie, maar uit culturele affiniteit en cultuuroverdracht via mythen, herinneringen, symbolen en waarden die door een bepaalde gemeenschap worden gecultiveerd. Het behoren tot een bepaalde natie is weliswaar op de eerste plaats een gegevenheid, een “erfenis”, omdat individuen er geboren zijn, maar houdt tegelijk ook een keuze in voor het bewaren en consolideren van die erfenis, of juist voor het opgeven ervan.

Een kortere definitie waarin ik me kan vinden is die van Jan Penrose: “A nation is the largest self-defined collectivity of people who believe that they share some form of territorial association and that they are ancestrally related”.¹² Hoewel het dit misschien wel impliciet suggereert, zou ik daar toch expliciet aan toevoegen dat een natie er pas is als de leden, zowel op het terrein van de cultuur als op dat van de politiek en het maatschappelijk leven, bewust gaan werken aan het behoud of de versterking van de eigen groepsidentiteit, zich dus gaan organiseren en culturele, sociaal-economische en politieke verenigingen, structuren en instellingen tot stand gaan brengen.

11. Voor Smith zie noot 1. John A. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill (NC), 1982. John Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism*, Londen, 1982.

12. Paper op het congres “National identities and national movements in history”, 15-16 maart 2002, Leuven-Gent.

Nationalisme is de ideologische beweging die zich inspant voor de nationale gemeenschap die een natie wil vormen. Dat optreden vloeit voort uit de overtuiging dat die zich vormende natie gedragen en gestuurd wordt door de leden van de gemeenschap zelf. Het element volkssoevereiniteit is dus essentieel voor de natie.

Als men volkssoevereiniteit als essentieel kenmerk van de natie beschouwt, zijn die naties maar op een bepaald moment ontstaan. Of eventueel opnieuw ontstaan als je sommige Griekse stadsstaten of de joodse staat in de oudheid als naties met volkssoevereiniteit zou beschouwen. Met de vorming van nationale staten in de vroegmoderne tijd manifesteerde zich in sommige daarvan een leidende elite, die doorheen de geschiedenis allerlei etnische kenmerken ging ontwikkelen en een "laterale etnie" ging vormen. Die etnie bleef evenwel beperkt tot een sociale bovenlaag. Zo beschouwde bijvoorbeeld de adel in Polen zich als drager van de natie, deden dat in de Zeventien Provinciën in de zestiende eeuw de leden van de Statenvergaderingen, in de Republiek van de Verenigde Provinciën de regenten, en in Engeland na de Glorious Revolution de leden van het parlement. Die zo ontstane leidende "laterale etnie" – in Polen, Nederland of Engeland – probeerde vervolgens, in een later stadium, de lagere sociale groepen die zich voorlopig afzijdig hielden, daarin te incorporeren via systemen van bureaucratisering en disciplineren. Meer algemeen zou men kunnen zeggen dat het proces van modernisering van de staat, waarin de oorlog een grote rol speelt (denk aan Engeland en Frankrijk, maar ook de Verenigde Staten) en waarin later ook economische groei en industrialisering meespelen, soms een bestaande ancien-régimestaat ertoe gebracht heeft zich om te vormen tot een moderne natie, binnen de grenzen van de oude staat, maar met nieuwe instellingen die de volkssoevereiniteit creëerden.

De band met de "laterale etnie" van Smith is misschien niet altijd zo duidelijk, maar het integratiemechanisme is hetzelfde. Zo probeerden de Franse revolutionairen ook de burgers van het voormalige Franse koninkrijk te 'incorporeren' in de nieuwe "État Français" die ze tegelijk presenteerden als een "nation" met een "religion civile". Dat proces werd pas voltooid op het einde van de negentiende eeuw in de Derde Republiek – toen ook de boeren Fransen waren geworden – maar het begon principieel bij de rebellie van de Derde Stand in 1789 toen Sièyes zijn toespraak hield

over wie en wat de Derde Stand was¹³. Deze weg van moderne natievorming is de oudste. Het is de weg van 'staat' naar natie, de "state-to-nation-route".

Natuurlijk zijn er ook naties ontstaan die vertrokken van een etnisch-nationale gemeenschap zonder staat. Dergelijke naties sloten vaak dicht aan bij "verticale of demotische etnieën" – terminologie van Smith – die in het ancien régime aan een hele volksgroep met verschillende standen een collectieve identiteit gaven. Die volksgroepen woonden op een specifiek territorium samen en sommige ervan transformeerden zich tot nationale gemeenschappen. Als ze dan gingen streven naar een nationale staat was dat een natievorming volgens de "nation-to-state-route". Voorbeelden hiervan zijn pas te vinden – maar dan overvloedig – in de negentiende eeuw, met de revolutiegolven van de jaren 1820, 1830 en 1848 waarin o.m. België, Griekenland en tijdelijk Polen en Hongarije onafhankelijk werden. Die natievorming kon zowel gebeuren via een unificatieproces – zoals in het geval van Duitsland of Italië – als via een secessie – zoals bij België, Hongarije, Bohemen en Polen, en bij de afscheidingsbewegingen van talrijke "nationale minderheden" sindsdien.

Traditioneel dook er al vroeg in de literatuur het onderscheid op tussen een voluntaristische en een organische natie, of een Westers en een Oost-Europees model, of tussen een cultureel en een politiek nationalisme, of nog tussen een etnische en een civieke variant. In tegenstelling tot wat vaak wordt geschreven, bestaan in de werkelijkheid geen van beide 'soorten' nationalisme in zuivere vorm. Ook de meest a-nationalistische natie kan niet anders dan ook een culturele invulling geven aan de nationale identiteit al is het maar via het onderwijssysteem dat in een bepaalde taal verloopt. Vandaar dat het idee van 'constitutioneel patriottisme' dat Jürgen Habermas als substituut voor het als slecht gepercipieerde nationalisme heeft bedacht, niet kan werken.¹⁴ Een louter beroep op de civiek territoriale component, op constitutioneel patriottisme of burgerzin is veel te cerebraal en te mager om de loyaliteit van mensen te verzekeren. Zelfs in Frankrijk en de Verenigde Staten, waar het 'citizenship' op sommige momenten in de buurt kwam van een dergelijk 'constitutioneel patriottisme'. Er was het

13. Zie samenvatting en situering van de toespraak van Emmanuel-Joseph Sièyes (1748-1836) bij K.R. Minogue, *Nationalism*, Londen, 1967, p. 46-51.

14. Jürgen Habermas, 'Citizenship and National Identity. Some Reflections on the Future of Europe' (1992) gepubliceerd in: Ronald Beiner (ed.), *Theorizing Citizenship*, Albany (NY), 1995, p. 255-281.

inroepen van de mythes van oorsprong (de Pilgrimfathers, de Galliërs en Franken¹⁵), van nationale symbolen, van historische helden en idealen, en andere kenmerken, die we eigenlijk als etnische elementen moeten bestempelen. Om een "verbeelde", maar echte gemeenschap van burgers te kunnen vormen gaat elke natie – ook die met een overwegend civieke component – op zoek naar enkele elementen uit zijn etnisch verleden die ze verheft tot nationaal symbool.

In feite zijn dus die twee componenten in elke natie allebei werkzaam. We kunnen ze ons misschien voorstellen als de twee uitersten van één continuüm. Aan de ene kant een civiek-territoriale component die refereert aan de constitutionele rechten van de burgers en aan het politieke bestel, aan de andere kant een etnisch-culturele die verwijst naar de nationale identiteit zoals die in de collectieve beleving gestalte krijgt, met zijn culturele invulling van symbolen, traditie, geschiedenis of afstamming. De verhouding tussen beide is wisselend naar gelang van de geografische setting en de beschouwde periode. Ook elke nationalistische ideologie – van een oppositionele beweging of van een regeringspartij – en elk politiek regime van een nationale staat kan gepositioneerd worden op dat continuüm, wat meer naar links als de civieke component het overwicht heeft, wat meer naar rechts als het de etnische component is.

Vroeger meende ik dat in het eerste geval het nationalisme in kwestie meer open en democratisch was en in het tweede geval meer gesloten en ondemocratisch. Nu zou ik dat wat nuanceren. Er kunnen ook regimes bestaan die vanuit een sterk beklemtonen van de civieke component exclusief zijn, al leidt anderzijds een verabsoluteren van de etnische component vrijwel altijd naar inperking van de vrijheidsmarges, tot exclusivisme en minder democratie. De civieke pool verwijst naar de universalistische waarden die ook in andere naties de basis van de samenleving kunnen vormen. De etnische pool naar het particularistische waardenpatroon dat de natie kleur en klank geeft, en een eigen nationale cultuur die overal als zodanig wordt herkend. Die component verwijst naar een organisch-genealogische gemeenschap geken-

15. Henri (graaf van) Boullainvilliers (1658-1722) betoogde al vroeg in de achttiende eeuw dat de adel afstamde van de Franken, die de Galliërs hadden onderworpen, terwijl de niet-adellijke Fransen afstamden van die Galliërs, zie R.K. Minogue, *o.c.*, p. 44 en 46. Over de Verenigde Staten, zie o.m. bij Liah Greenfeld, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge (Mass.), 1992, hfdst. 5, p. 397-484. De kaft van het al geciteerde boek van Billig, *Banal Nationalism*, verwijst naar de 'Union Jack' van het Verenigd Koninkrijk en naar de 'Stars and Stripes' van de Verenigde Staten.

merkt door de traditie: het verleden van de voorouders, de gemeenschappelijke taal of religie, het deel hebben aan de volks-cultuur, en uiteindelijk de gemeenschappelijke afstamming. Het wij-gevoel is meer onmiddellijk zichtbaar. De merkstenen van de nationaliteit zijn met het blote oog waarneembaar in het dagelijks leven, in de taal en de gedragingen van de leden. Ze moeten niet worden "bewezen" door het bovenhalen van paspoort of identiteitspapieren. Of iemand behoort tot het "eigen volk" of niet is direct duidelijk.

Een staat die enkel gebaseerd is op universele civieke principes en waar abstracte cerebrale individuele burgers zich bekommeren om hun dagelijkse besognes zonder enige etnisch-culturele inkleuring of aan emoties appelerende nationale symbolen heeft in de geschiedenis nooit bestaan. En het is ook de vraag of een dergelijke staat wenselijk is, omdat emotionaliteit in een louter op abstracte principes gesteunde samenleving afwezig blijft, terwijl mensen zich ook in een gemeenschap moeten thuis voelen en er zich emotioneel mee moeten kunnen identificeren. Daarom stelde de Amerikaanse socioloog John Coleman dat: "De universele principes van democratische staten behoefte hebben aan een verankering in de concrete politieke cultuur van elk land... zij dienen op een zodanige manier gesitueerd te worden in de geschiedenis van die natie van burgers dat concrete symbolen en geschiedenissen ze 'linken' aan hun motieven, hun overtuiging en hun identiteit als volksgemeenschap". En dus is zijn conclusie: "therefore a modern constitution can not be separated from culture". Hij vond zelfs dat juist de verbinding van constitutionalisme en nationalisme ook in de andere richting een goed effect had: door de verankering van 'citizenship' in de natie, wordt het belang van de etnische component afgeremd, en wordt wellicht het democratisch gehalte van het nationalisme verhoogd.¹⁶ Dat lijkt me een redelijke stelling, en ik trek er de conclusie uit dat wie bekommerd is om de groeiende intolerantie in de samenleving, niet het concept 'cultuurnatie' als zodanig moet verwerpen, maar zijn democratisch gehalte moet verhogen door de civieke component erin te versterken.

Nationalisme is een ideologie en een beweging gericht op het doen ontstaan, het bewaren of versterken van de identiteit, de eenheid en de autonomie van een gemeenschap van mensen die

16. John Coleman, 'Nation of Citizens' – in: John Coleman & Miklos Tomka (eds.), *Religion and Nationalism*. (Themanummer van het tijdschrift *Concilium*, 1995 (6), p. 48-58, citaat p. 55-56.

zich beschouwen als een natie. Ze kan haar hoofdaandacht richten op de strijd om de macht in de 'political society', op de sociaal-economische bloei van de gemeenschap, of ze kan die verschuiven naar de strijd om het culturele waardensysteem in de 'civil society'. De eerste twee zijn de opdracht van het politiek en het sociaal-economisch nationalisme, de derde van het cultuurnationalisme. Die verschijningsvormen van het nationalisme verwijzen natuurlijk naar mekaar. De eerste twee zijn wat meer gericht op de buitenwereld, de positionering van de nationalistische zaak in het politieke en maatschappelijke krachtenveld, de derde heeft zijn kern eerder in de binnenwereld, het nationalistische waardensysteem laten beleven door de leden van de natie zelf. Dat zijn twee verschillende actieterrainen van het nationalisme en ook twee verschillende opdrachten voor de nationalisten.

Niet alle nationalisten vinden beide sporen even belangrijk. Er zijn er die enkel op de barricaden staan, en er zijn er andere die zich in hoofdzaak bezig houden met de ontwikkeling van de nationale eigenheid bij zichzelf en hun volksgenoten. Cultuurnationalisten zijn op de eerste plaats bezig met de "moral regeneration" van de historische gemeenschap. De essentie ligt voor hen in de eigen etnische cultuur, geschiedenis en grondgebied. De natie zien zij als een organisch en levend geheel, met een historisch rijke beschaving die het een unieke plaats geeft in de wereld. Ze willen de wortels van die natie herontdekken, wat ze gevonden hebben herinterpreteren om het te verzoenen met de moderniteit, en ten slotte vooral die boodschap uitdragen in de natie zodat ze zal herleven en ze kan worden "opgestoten in de vaart der volkeren". Het portret dat hij van het Vlaamse volk had geschetst, werd het programma voor Rodenbachs 'Kulturkampf'. Cultuurnationalisten zijn voortdurend bezig met opvoeding en vorming en houden zich bezig met creëren en animeren van culturele verenigingen, jeugdorganisaties en tijdschriften, die dan vlug een heel netwerk vormen en waarlangs de jongere generaties gaan deelnemen aan de nationale wederopstanding¹⁷. Die vinden ze zelfs belangrijker dan politieke onafhankelijkheid. Politiek beschouwen ze als louter instrumenteel. Ze willen vooral de herleving in de gemeenschap – in het hart en de geest van de volksgenoten – bewerken via propaganda en vormingswerk.

17. Lieve Gevers, 'De Kulturkampf van Albrecht Rodenbach' – *Onze Alma Mater*, 48 (1994), p. 74-84.

Een cultuurnationalist probeert de moderne natie te verbinden met een etnisch verleden. Hij moest en moet daartoe te werk gaan als een archeoloog met een drievoudige rol: herontdekken, herinterpreteren en doen herleven. Het is een proces dat Smith definiëerde met de drie begrippen “rediscovery, reinterpretation, and regeneration”. Het herontdekken gaat om het boven water brengen van authentieke stukken “ethno-history”. Het herinterpreteren moet dat authentieke transponeren naar de aspiraties van het heden, zodat het kan bijdragen tot het doen herleven van de gemeenschap vandaag. De nationalist-archeoloog ontpopt zich zo tot een romantische missionaris die een culturele renaissance tot stand wil brengen.¹⁸ Cultuurnationalisten dromen van een doen herleven van de nationale gemeenschap en hanteren daarbij het etnische verleden als drager voor de realisatie van nationale aspiraties. Zij beschouwen het als hun roeping een “authentieke” en “natuurlijke” nationale cultuur te verspreiden en te doen “herleven” bij het volk.¹⁹

Cultuurnationalisme is een recurrent verschijnsel omdat het is ingebed in een interactieve cyclus waarin afwisselend de klemtoon valt enerzijds op “the state” en anderzijds op “the community”. De herleving van het cultuurnationalisme – ook in een periode dat de nationale staat al gerealiseerd is – komt voort uit de frustratie dat de staat enkel rationele, politieke oplossingen kan uitwerken, en uit de behoefte opnieuw het oorspronkelijke, historisch-culturele doel van “dat volk moet herleven” gestalte te geven. Het wil dan het morele centrum van de natie terugplaatsen in de historische en levende gemeenschap in plaats van in de staat. Anderzijds leiden de beperkingen van een vooral op de gemeenschap gericht cultuurnationalisme in een volgende fase tot het opnieuw kiezen voor de vormgeving van een op de staat georiënteerd nationalisme. De Ierse nationale beweging in de negentiende eeuw biedt een mooi voorbeeld van deze alternerende cyclus

18. A.D. Smith, ‘Gastronomy or geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations’ – *Nations and Nationalism*, 1 (1995), 1, p. 3-23.

19. Voorbeelden uit eigen land: tijdens de Brabantse omwenteling (1789) en de Belgische revolutie (1830) transformeerde de Belgische etnie zich in de actie van de revolutie tot een natie. Doorheen de lange negentiende eeuw ontstond in België de Vlaamse etnie, die zich rond 1900 transformeerde tot sub-natie en vervolgens – in het interbellum en in de jaren zestig – tot een “sub-state” natie die de oude Belgische natie naar een verdere belevingskring wegduwt. Zie de vele publicaties van Lode Wils, o.m. *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de Lage landen*, Leuven, 1992. In korter bestek: Louis Vos, ‘De nationale identiteit in België: een historisch overzicht’ – in: Raymond Detrez en Jan Blommaert (red.), *Nationalisme. Kritische opstellen*, Antwerpen, 1994, p. 120-150. Kas Deprez en Louis Vos (red.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging. 1770-2000*, Antwerpen, 1999.

waarin afwisselend de culturele herleving of de politieke verwezenlijkingen de toon aangeven. Ook in de geschiedenis van de Vlaamse beweging is datzelfde patroon heel mooi te volgen.

De dragers bij uitstek van het cultuurnationalisme waren – zo kunnen we uit de geschiedenis van haast elke nationale beweging leren – intellectuelen en intelligentsia, met studenten vaak als de beweeglijke voorhoede, die zich voorbereidden om de leiders te worden van morgen, maar zich ook nu al engageerden in de directe actie via de studentenbeweging. Dat de intellectuelen als creatieve voorhoede, d.i. de producenten en verbreiders van ideeën die deelnamen aan het publieke debat (schrijvers, journalisten, columnisten, essayisten en dergelijke), zich door cultuurnationalisme lieten aanspreken, lag voor de hand. Het waren immers zij vooral die als eersten – in Hroch's fase van 'scholarly interest' zelfs alleen – het werk van herontdekking en herinterpretatie van het etnisch-historisch bezinsel uitvoerden en aan de hand daarvan een nationale identiteit construeerden.

In het verspreiden van het nationale ideaal speelt ook de intelligentsia een grote rol. Daartoe behoren de beoefenaars van intellectuele beroepen en van ambten waarvoor een wetenschappelijke of professionele vorming op een hoog niveau vereist was (juristen, artsen, leraars, ingenieurs, ambtenaren). Dat zij daaraan zou meedoen, sterker, dat zij voor een deel de drager werd van nationalisme en in het bijzonder van cultuurnationalisme, kan uit vele voorbeelden worden afgeleid. Dat wordt ook bevestigd in een recente comparatieve studie van Hroch. In de B-fase van 'patriotic agitation' kwam de groep nationalist in de verschillende landen uit telkens andere sociale lagen, maar er was één gemeenschappelijk kenmerk: "in every case the intelligentsia was strongly present".²⁰

Tegelijk waren zij ook de eersten die geconfronteerd werden met de culturele hegemonie van het establishment en voelden zij er zich wellicht meer dan andere mensen in hun nationale waardigheid door aangetast. Een belangrijke reden voor het engagement van die intellectuelen was ook dat ze vaak geconfronteerd werden met een geblokkeerde opwaartse mobiliteit: ze kwamen

20. Miroslav Hroch, 'Social and Territorial Characteristics in the Composition of the Leading Groups of National Movements' – in: Andreas Kappeler, Firket Adanir, Alan O'Day (eds.), *The Formation of Ethnic Elites. Comparative Studies in Governments and non-dominant Ethnic Groups*, vol. VI, Dartmouth (NH), 1992, p. 259. Het gaat om het slothoofdstuk in een boek waar elke case-study voordien door een andere auteur werd behandeld. De case-studies waren: Bohemen, Catalonië, Estland, Ierland, Kroatië, Litouwen, Macedonië, Oekraïne, Polen, Slowakije en de Duitse beweging in Sleeswijk.

wegens hun nationale identiteit niet in aanmerking voor bepaalde banen waarop ze volgens hun opleiding aanspraak zouden kunnen maken. Hutchinson heeft die positie voor Ierland in de negentiende eeuw uitvoerig toegelicht.²¹

Hroch kon uit zijn vergelijkend onderzoek van oppositionele nationalistische bewegingen in negentiende-eeuws Europa de conclusie trekken dat de leiding van deze bewegingen altijd tot de groep behoorde die het hoogst geklommen was op de sociale ladder zonder zich in de dominante cultuur te laten assimileren²². Ze vertoonde wel een 'upward mobility' karakter, maar had toch het contact met de gewone man van de niet-dominante gemeenschap nog niet verloren. Hij stelde ook vast dat hun keuze voor engagement in de beweging afhankelijk was van de aanwezigheid van een materieel belangenconflict dat samenviel met een nationaal conflict. Dan werd de tegenstelling door de intellectuelen niet enkel meer geformuleerd in sociaal-economische termen, maar ook in nationale, en dat leverde een krachtig en explosief mengsel op. Dat is impliciet een argument voor het ook in de werkelijkheid bestaan van de verbeelde natie. Indien namelijk politieke militanten erin geslaagd zijn – wat het geval was – in bepaalde omstandigheden een massabasis te vinden voor een nationalistische beweging, dan was de basisvoorwaarde daarvoor dat de argumenten die de nationalistische agitators naar voren brachten toch tenminste in grote lijnen hebben moeten overeenstemmen met de realiteit zoals die gepercipieerd werd door hen tot wie de boodschap was gericht.

Uit de geschiedenis van nationale bewegingen kunnen we verder afleiden dat nationalisme zich met verschillende klassen of ideologieën kan verbinden. Het is in principe klasse- en ideologie-neutraal. De socioloog Adamson uit Wales noemde daarom nationalisme een "free floating ideological element".²³ Het kon worden toegeëigend zowel door klassen die de gevestigde orde en het dominante waardensysteem vertegenwoordigden als door oppositionele, contra-hegemonische groepen. In dit laatste geval kon het zich verbinden met de sociale emancipatie van middenklassen,

21. John Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism. The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation-State*, Londen, 1992.

22. Hij onderzocht nationale bewegingen in Bohemen, Estland, Finland, Litouwen, Noorwegen, Slovaakije, Vlaanderen en de Deense beweging in Sleeswijk. Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge, 1985, p. 125-174 (comparative analysis) en p. 177-191 (conclusion).

23. David L. Adamson, *Class, Ideology & the Nation. A Theory of Welsh Nationalism*, Cardiff, 1991, term p. 73.

boeren of arbeiders. Het is alweer Hroch die daarover het meeste onderzoek heeft gedaan. Hij gaat zover te stellen dat de oorsprong van de moderne natie en de geboorte van een nationale beweging niet hoofdzakelijk verklaard kunnen worden vanuit de nationalistische agitatie. Dat is misschien een wat krasse conclusie, maar zeker is correct dat nationale bewegingen waarin de militanten er niet in slaagden de belangen van specifieke klassen en groepen die tot de niet-dominante kleine natie behoorden te incorporeren in het eisenpakket en die te herinterpreteren als nationale belangen, ook niet in staat waren succes te boeken.

3. VERSCHUIVENDE PARADIGMA'S

Historici staan zelf niet buiten de geschiedenis die zij bestudeerden. De verschuivingen in de maatschappelijke werkelijkheid, de modes van de intellectuele paradigma's en hun eigen positie daarin, beïnvloeden ook hun historische vraagstelling, hun interpretatie van het verleden en hun visie op de rol die zij als historicus spelen. Dat was ook zo met de studie van nationalisme en nationale identiteit. In deze paragraaf wil ik schematisch de grote verschuivingen in het nationalisme-onderzoek van de laatste drie decennia signaleren.

De eerste historische benaderingen van het nationalisme voor en na de Tweede Wereldoorlog waren nog weinig geïnterpreteerd. Ze namen eenvoudig aan dat de natie een historische categorie was die in realiteit bestond en bestaan had, en dat de wereld "op haast natuurlijke wijze" was opgebouwd uit natie-staten. Ze richtten zich enerzijds vooral op de ideeën en de doctrines en anderzijds op het verhaal van de politieke en maatschappelijke gebeurtenissen die het ontstaan van specifieke naties mogelijk maakten. Ze ontwikkelden op basis van chronologie en geografie al wel een zekere typologie. Historici als Carlton Hayes, Hans Kohn, Boyd Shafer, Theodor Schieder en Hugh Seton-Watson leverden hiertoe de belangrijkste bijdragen.²⁴

24. Carlton Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (1931), herdruk New York, 1963. Hans Kohn, *The Idea of Nationalism* (1944), herziene uitgave New York, 1967. Id., *Nationalism: Its Meaning in History*, Princeton, 1955, en Id., *The Age of Nationalism. The First Global Era in History* (1962), herdruk New York, 1968. Boyd C. Shafer, *Nationalism. Myth and Reality*, New York, 1955. Id., *Faces of Nationalism: New Realities and Old Myths*, New York, 1972. Theodor Schieder, *Der Nationalstaat in Europa als historisches Phänomen*, Keulen, 1964. Hugh Seton-Watson, *Nationalism, old and new*, Sidney, 1965, en Id., *Nations*

Een gedeeltelijk andere benadering bracht de Britse politoloog Elie Kedourie, die in 1960 een eerste stap zette naar een modernistische en constructivistische benadering.²⁵ De eerste zin van zijn boek – dat daarna nog vier edities zou kennen – zette de toon: “Nationalism is a doctrine invented in Europe at the beginning of the nineteenth century”. Door enkel aandacht te hebben voor de ideologie van het nationalisme sloot Kedourie nog enigszins aan bij de traditie.

Maar daar brachten de antropologen en sociologen die zich in de jaren zestig gingen buigen over het fenomeen nationalisme verandering in. Ze wendden zich af van de ideeënanalyse en bogen zich over de vraag naar de structurele maatschappelijke verschuivingen die het nationalisme hadden doen ontstaan. Ze waren in hun aanpak van het verschijnsel constructivisten (of structuralisten) en in hun interpretatie modernisten. Nationalisme en naties waren ontstaan als antwoord op maatschappelijke veranderingen, zoals de industriële revolutie, de toename van de communicatienetwerken en de daaropvolgende modernisering van de staat. Naast de Amerikaanse communicatiespecialist Karl W. Deutsch²⁶, was het vooral de uit Praag afkomstige Britse antropoloog Ernest Gellner die de meest invloedrijke theorie ontwikkelde.²⁷ Hij beschouwde het nationalisme en de natie als een modern verschijnsel, gegroeid uit de logica van de industrialisering. Omdat industriële samenlevingen een gemeenschappelijke cultuur nodig hadden, was er op een bepaald ogenblik door de verantwoordelijken in de staat “social engineering” op brede schaal uitgevoerd, om te komen tot de constructie van de natie. “Nationalism”, aldus Gellner in zijn karakteristieke provocatieve stijl, “is not the awakening of nations to self-consciousness; it invents nations where they do not exist”.²⁸

Gellner had zijn theorieën al halfweg de jaren zestig gepubliceerd, maar pas toen hij ze in 1983 synthetiseerde in een boek kregen ze impact in de wetenschappelijke wereld. Vooral ook

and States: An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism, Londen, 1977.

25. Elie Kedourie, *Nationalism*, Oxford, 1960 (Fourth Expanded Edition, Oxford, 1993), p. 1.

26. Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality* (1953), heruitgave Cambridge (Mass.), 1966.

27. Ernest Gellner, *Thought and Change*, Londen, 1964; Id., *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983; Id., *Encounters with Nationalism*, Oxford, 1994 en het postuum verschenen boek: Id., *Nationalism*, Londen, 1997. Over de opvattingen van Gellner: John A. Hall (ed.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, 1998.

28. Ernest Gellner, *Thought and Change*, p. 169.

omdat in hetzelfde jaar twee andere invloedrijke boeken verschenen die de deconstructie van het natiebegrip in een stroomversnelling brachten: *Imagined Communities* van de Amerikaanse politoloog Benedict Anderson en *The Invention of Tradition* van de Britse historici Eric Hobsbawm en Terence Ranger. Anderson probeerde in zijn boek te verklaren hoe structurele transformaties en psychologische aantrekkingskracht van het nationalisme bij elkaar aansloten.²⁹ Commercieel drukwerk op grote schaal ("print capitalism") in een standaardtaal creëerden een gemeenschapsgevoel, modernisering baande de weg voor volkssoevereiniteit, terwijl nationalisme de rol van de religie als drager van een waardensysteem overnam in een steeds verder seculariserende maatschappij. Zo gingen mensen zich lid voelen van een "imagined community" een reëel bestaande maar toch "verbeelde – niet ingebeelde – gemeenschap".³⁰ Zodoende bouwde Anderson voort op Gellner maar verruimde zijn visie met een culturele en psychologische dimensie. Hobsbawm en Ranger toonden aan dat bepaalde tradities – zoals de Schotse *Highland games*, tartan en kilt – nog maar bestonden sinds de negentiende of twintigste eeuw, al hadden ze de allure veel ouder te zijn.

Voor historici is de discussie over het perennialisme of de moderniteit eigenlijk niet belangrijk: zij bakenen gewoon hun onderzoeksveld in de tijd af en duiken in het verleden, dat voor hen ook nog de vroegmoderne tijd en de middeleeuwen omvat. Van Sas laat zijn onderzoek over de vaderlandbeelden in de vijftiende eeuw beginnen. De Amerikaanse Liah Greenfeld gaat voor haar onderzoek naar de oorsprong van vijf grote naties terug tot in de middeleeuwen, de Britse historica Linda Colley laat de vorming van de Britse naties beginnen in 1707 en zelfs Michael Mann, die zichzelf als modernist beschouwt, ziet de naties al vanaf 1760 ontstaan. Op het einde van zijn leven is zelfs Gellner iets minder modernistisch geworden door te aanvaarden dat sommige naties inderdaad "navels" hadden, dus kinderen waren van etnische voorouders³¹.

29. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londen, 1991². Ook in het Nederlands: *Verbeelde Gemeenschappen*, Amsterdam, 1995 (naar de tweede editie). Eric Hobsbawm & Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1989.

30. Zo corrigeerde Benedict Anderson in zijn tweede editie van *Imagined Communities* (p. 6) de interpretatie van Gellner.

31. N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, 1999. Linda Colley, *Britons. Forging the Nation. 1707-1837*, Londen, 1994. Liah

Daarmee belanden we bij een dimensie in het onderzoek waarover we doorheen structuralisme, functionalisme, modernisme, constructivisme en deconstructie niet meer hebben gesproken, maar die bij de eerste historische benaderingen wel impliciet aanwezig was. Het gaat om het belang van de etnisch-culturele component en de mogelijkheid van een historische continuïteit tussen premoderne vormen van etnische identiteit en de moderne natie. Dat is een belangrijke onderzoekslijn, die in het bijzonder ook door historici – voor zover ze niet al te zeer door vooroordelen tegen nationalisme zijn bevangen – kan worden gewaardeerd, en in elk geval benut.

De meest invloedrijke pleitbezorger van deze richting is sinds de jaren zeventig al de Londense antropoloog Anthony D. Smith, die naam maakte met een onophoudelijke stroom boeken en artikels over theorieën van nationalisme, nationale bewegingen, etnisch revival, de etnische oorsprong van de naties, en nationale identiteit ook in de huidige 'global era'³². Smith noemt zijn benadering die van het etno-symbolisme, en wil daarmee een alternatief bieden zowel voor het modernistische als voor het postmodernistische paradigma. Hij steunde op de bevindingen van de Amerikaanse Oost-Europa-specialist John Armstrong. Deze bracht in zijn *Nations before nationalism* van 1982³³ gegevens samen over het ontstaan van de etnische identiteit in de premoderne periode, waarbij hij – lang voor het ontstaan van nationalisme – een grote rol toekende aan de wereldreligies als de draagvlakken waarop ruimtelijk van elkaar onderscheiden volksgroepen een eigenheid gingen ontwikkelen met een 'ethno-religious identity' als hoeksteen. Hij toonde ook aan hoe mythen en herinneringen van vroeger in de vorming van moderne staten doorwerkten, een soort 'mytho-moteur' waarmee hij bedoelde: iets wat een politiek bestel ondersteunt en het toelaat een identiteit te creëren "beyond" de instellingen alleen. Innerlijke loyaliteit dus, of vaderlandsliefde, die kan worden opgelegd met geweld en propaganda of afgekocht met vrede en vooruitgang en gestimuleerd door 'banal nationalism'.

Greenfeld, zie noot 15. Ernest Gellner, 'Do Nations have Navels?' - *Nations and Nationalism*, 2 (1996), 3, p. 366-370.

32. Behalve de in noten 1 en 3 al vermelde publicaties van Anthony D. Smith kan nog worden verwezen naar zijn studies *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge, 1995, en *Myths and Memories of the Nation*, Oxford, 1999, en naar zijn talrijke artikels in *Nations and Nationalism* en *Ethnic and Racial Studies*.

33. Zie noot 11.

Voortbouwend op Armstrong ontwikkelde Smith vanaf 1986 zijn theorie over the *Ethnic Origins of Nations*, vooral op het niveau van mythen, herinneringen, symbolen en waarden. Hij beschouwde die als "the deposit left by collective experiences". In Smiths spoor schreef de Australisch/Britse historicus John Hutchinson in 1987 *The Dynamics of cultural nationalism*³⁴, een case-study over Iers nationalisme, waarin hij wees op de alternerende beklemtoning van culturele herleving en politieke actie en de rol onderstreepte van cultuurnationalisme naast en apart van het politieke nationalisme. In deze onderzoekslijn is de natie dus iets meer dan enkel "a political principle", zoals Gellner en nog meer John Breuilly hadden beklemtoond,³⁵ en heeft ze ook verbindingen met de oudere etnische gemeenschappen, die weliswaar ook op een bepaald ogenblik ontstaan zijn, maar vóór de periode van de moderniteit.

Ze aanvaarden wel dat nationalisme als ideologie en beweging die de moderne natie mee vorm gaf, pas in de laatste tweehonderd jaar is ontstaan. De tegenstelling tussen modernisten en perennialisten blijft de sociale wetenschappers bezighouden. Michael Mann stelde nog in 1995 een lijstje op waaruit blijkt dat de meerderheid van de auteurs het modernistische standpunt kiezen en Armstrong, Smith en Hutchinson geïsoleerd blijven.

De voorlopig laatste ontwikkeling in de paradigma-verschuivingen van de nationalismebenadering was het radicaal doortrekken van de deconstructie in wat genoemd wordt een postmodernistische benadering. Die aanpak was geïnspireerd door het toen in de literatuurwetenschappen erg populair wordende paradigma van de deconstructie. Daarin werd elke tekst een labyrint met veel betekenissen, en de lezer en schrijver bouwde dat labyrint verder uit door de verhalen te deconstrueren tot collages van citaten die niet meer verwezen naar de werkelijkheid buiten de tekst. Zo werd de natie en het nationalisme ook beschouwd als een tekst, die pas was ontstaan in de moderne tijd en die zo nodig moest ontmaskerd en gedeconstrueerd worden. Dat resulteerde in de stelling dat naties en nationalisme constructies en culturele artefacten waren, die gemanipuleerd werden door bepaalde elites voor eigen oogmerken.

In de lijn daarvan ontstond weldra in intellectuele en ook in academische historische kringen de opvatting die bij sommigen

34. Zie noot 21.

35. John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester, 1982.

tot een overtuiging uitgroeide, dat de "nationale identiteit" niet echt bestond of bestaan had en dat het enkel ging om een constructie van de geest, om een "uitgevonden" traditie en om een "ingebeelde" gemeenschap. De natie werd gereduceerd tot de som van haar culturele representaties. Verscheidene postmoderne historici en sociale wetenschappers, zoals bijvoorbeeld Stuart Hall en Etienne Balibar, hebben dit postmodernisme daarna uitgebreid tot het gehele veld van de sociale realiteit.³⁶ Ze gingen alle identiteiten beschouwen als plastische en manipuleerbare sociale constructies. Vandaar dat men hen ook als 'sociale constructivisten' kan typeren. Het werd voor sommigen onzeker of in de hedendaagse wereld met als icoon elektronische beelden die eerder afbeeldingen zijn van andere beelden dan representaties van een externe realiteit, waarheid of werkelijkheid nog wel precies konden onderscheiden worden.

Een van de meest recente én radicale pogingen om in de lijn van het postmodernisme het natieconcept te deconstrueren was die van de Amerikaanse historicus Rogers Brubaker, die voordien bekendheid had verworven met zijn vergelijking van het nationalisme in Frankrijk en Duitsland (1992) en met zijn boek *Nationalism reframed* (1996). In dit laatste stelde hij voor nationalisme te beschouwen als "a contingent, conjunctureally fluctuating, and precarious frame of vision and basis for individual and collective action, rather than as a relatively stable product of deep developmental trends in economy, polity or culture".³⁷ Dit is al een behoorlijk reductionisme van nationale identiteit en nationalisme tot de wereld van de geest en een losshaken ervan uit de maatschappelijke werkelijkheid. Twee jaar later hernam hij zijn aanval in een bijdrage voor een boek waarin hij zes "verderfelijke postulaten" op de korrel nam die volgens hem de studie van de natie bedreigen. Het vijfde daarvan was de misvatting van "the social ontology that leads us to talk and write about ethnic groups and nations as real entities, as communities, as substantial, enduring, internally homogenous and externally bounded communities". Dit is de logisch verdere reductionistische stap. De afkeer voor wat inzake nationalisme "essentialisme" wordt genoemd, leidt

36. Stuart Hall, 'The new Ethnicities' – in: J. Donald en A. Rattansi (eds.), *Race, Culture and Difference*, Londen, 1992. Etienne Balibar en Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*, Londen, 1991.

37. Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Londen, 1992; *Nationalism reframed*, Cambridge, 1996, p. 19; 'Myths and misconceptions in the study of nationalism' – in: John A. Hall, *The State of the Nation*, 1998, p. 272-306.

Brubaker er dus toe de maatschappelijke inbedding van het nationalisme en de nationale identiteit te ontkennen. Als historici vragen "wat is de natie", dan is dat voor Brubaker al een reïficatie. Dergelijk radicalisme is blijkbaar voor sommigen attractief. Brubakers opvattingen vormden bv. de rode draad in een wat pedant artikel van een jonge Vlaamse historicus over nationalisme-theorieën in 1999.³⁸

Dat gaat me veel te ver. Akkoord dat nationale identiteit en nationalisme op de eerste plaats in het hoofd zitten, en zelfs dat ze niet permanent aanwezig zijn maar een contingent en fluctuerend element vormen dat pas tot stand kan komen als individuen of groepen actie ondernemen om de natie te verdedigen of vorm te geven. Maar niet akkoord als Brubaker zegt dat ze niet het product zouden zijn van diepere maatschappelijke ontwikkelingen op politiek, sociaal economisch of cultureel vlak. Het denken, de waardenassumpties en een 'frame of vision' zijn toch geen los van de realiteit zwevende Spielereien van de geest? Een dergelijk standpunt ontkent uiteindelijk dat er een nationale realiteit bestaat. Anthony Smith interpreteert Brubakers aanval als "simply the most recent in a line of critical analysis that seek to deconstruct the concept of the nation and reveal the imagined, perhaps invented, and certainly created quality of the nation".³⁹

4. VERBEELDE NATIE, REËLE DEMOCRATIE

Als dan de natie geen realiteit zou zijn, d.w.z. geen 'ontologische wortels' heeft in de maatschappelijke realiteit, en ze dus 'ingebeeld' is, en een louter cultureel artefact gecreëerd door een paar intellectuelen, hoe komt het dan – zo vraagt Smith zich af – dat zoveel mensen bereid zijn er hun leven voor te geven? Een probleem dat ook door de Deense nationalisme-specialist Ulf Hedetoft uitdrukkelijk aan de orde is gesteld.⁴⁰ Hoe komt het dan dat ook na tweehonderd jaar het vertrouwen en de gehechtheid aan de natie door niets geschokt worden? Dat het verlangen om in zijn eigen natie te wonen een aspiratie geworden is van volksgroepen

38. Tom de Meester, 'De exclusieve natiestaat. Pleidooi voor een constructivistische benadering van het nationalisme en nationale identiteit' – *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 27 (1997), 3-4, p. 473-547.

39. Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism*, p. 76-77.

40. Ulf Hedetoft, *War and Death as Touchstones of National Identity*, Aalborg, 1990. Zie ook Ulf Hedetoft, *Signs of Nations: Studies in the Political Semiotics of Self and Other in Contemporary European Nationalism*, Dartmouth (NH), 1995.

over de hele wereld, ook buiten Europa tot in het verst afgelegen hoekje? En dat het nationalisme in alle sociale groepen en lagen is doorgedrongen? Het zijn vragen die noodgedwongen tot een andere conclusie moeten leiden dan de sociaal constructivisten ons willen doen geloven. De natie – inderdaad een ‘verbeelde’, maar niet ‘ingebeelde’ – bestaat wel degelijk. En al is geen enkele natie eeuwig, en kan ze ontstaan maar ook verdwijnen, en zijn nationale identiteiten voortdurend in beweging zoals we alvast in België kunnen zien, al die veranderingen zijn het gevolg van verschuivingen in de maatschappelijke realiteit, die geïnterpreteerd en ‘verbeeld’ worden in nationale termen. Hoewel ‘verbeeld’ is het verschijnsel natie ook realiteit.

Op wetenschappelijk niveau zijn we misschien intussen met het nationalisme-onderzoek wel *au-delà du postmodernisme* aangekomen. Dat is althans de mening van de Leuvense historicus Marnix Beyen, die in zijn proefschrift gewaagt van een nieuwe synthese. Hij ziet tekenen dat “in het meest recente onderzoek naar nationale identiteitsvorming het antagonisme tussen ‘essentialisten’ (die de natie als een gegeven realiteit beschouwen) en ‘constructivisten’ (voor wie de natie een uitvinding is) dan ook steeds meer wordt overwonnen. In plaats daarvan wint het inzicht veld dat essentie en constructie fundamenteel met elkaar zijn verweven”.⁴¹ Ook Jo Tollebeek en Tom Verschaffel stellen in de tentoonstellingscatalogus *Mise-en-scene* van een paar jaar geleden: “Naties zijn geconstrueerd, maar dat wil niet zeggen dat ze niet zouden bestaan of dat hun bestaan per definitie oppervlakkig zou zijn. De aantrekkingskracht van naties als zodanig, en het geloof van mensen in hun natie in het bijzonder, zijn zeer krachtig gebleken en hebben de geschiedenis van de negentiende en de twintigste eeuw in sterke mate gericht”.⁴²

Nationale identiteit en nationalisme zijn ook mijns inziens in hun effecten een sociale realiteit, en ze zijn het ook in de manier waarop ze tot stand komen. Hun contouren en acties kunnen doorheen de tijd worden onderzocht doorheen groepsvorming, positionering van nationale groepen in de samenleving en antagonismen tussen naties (ook binnen één staat). Tegelijk heeft de ‘cultural turn’ van de laatste jaren wel het besef doen groeien dat

41. Marnix Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland. 1938-1947*, Amsterdam, 2002, p. 21.

42. Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, ‘Natie, geschiedenis en legitimatie’ – in: Robert Houzee, Jo Tollebeek, Tom Verschaffel (red.), *Mise en Scene. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw*, Gent, 2000, p. 17-23, citaat p. 18.

de evolutie van die nationale identiteit ook kan worden onderzocht op het niveau van de toeëigening en de representatie van het verleden. De belangrijkste winst van de postmodernistische beeldenstorm in de voorbije jaren lijkt me te zijn dat de argeloze benadering van nationale identiteit en nationalisme als direct aanwezige realiteit werd verruimd met aandacht voor de toeëigening – soms onbewust en soms manipulerend – van het verleden in functie van het creëren en bevestigen van nationale identiteiten doorheen de geschiedenis. Beide invalshoeken zijn legitiem voor onderzoek, maar vandaag lijkt het me tijd de slinger wat te laten terugkeren en wat meer aandacht te geven aan het onderzoek naar de sociale inbedding van het fenomeen.

Dat is dus een ander standpunt dan dat van de radicale postmodernisten of van de anti-nationalisten uit politieke overtuiging. Voor hen is nl. “nationale identiteit” en nationalisme ‘uit de tijd’⁴³. Een stelling die, ook in Vlaanderen, vooral sinds de jaren negentig bij een deel van de intellectuele wereld *de bon ton* is, en die gevoed wordt door de, eveneens foute, veronderstelling dat nationalisme en democratie water en vuur zouden zijn. Deze anti-nationalisten – want dat is de gemeenschappelijke noemer van zowel de door het structuralisme en marxisme geïnspireerde theoretici van het nationalisme, als van de radicale postmodernisten – zouden liefst de nationale identiteit en het nationalisme zien verdwijnen. Voor de eersten zijn het vormen van ‘vals bewustzijn’ die aan de bevolking worden aangepraat door een elite – hetzij in de gevestigde orde, hetzij vanuit de oppositie – om politieke aanhang te genereren die de eigen macht moet versterken ten dienste van de (klasse)belangen van die elite. Nationalisme is in hun ogen niet meer dan een ideologisch instrument voor iets anders.⁴⁴ Dat is natuurlijk puur reductionisme. De radicale postmodernisten noemen vanuit diezelfde achtergrond nationale identiteit en nationa-

43. Aan de vooravond van de federale verkiezingen in mei 2003 gaf de redactie van *De Standaard* op de voorpagina per partij de pro’s en contra’s aan waarom iemand voor die partij zou stemmen. Bij de (democratisch) Vlaams-nationalistische NV-A werd als één van de contra’s gegeven: “Omdat u vindt dat nationalisme niet meer van deze tijd is”. *De Standaard* 17-18 mei, 2003.

44. Vooral Hobsbawm, éminence grise van de Britse labour history, die zelf graag verwijst naar zijn vroeger engagement in de communistische partij, probeerde voortdurend aan te tonen dat nationalisme weinig meer was dan een ideologisch manipulatie-instrument in de handen van de gevestigde orde en haar sociale bovenlaag. Zie behalve E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge, 1990 (in het Nederlands *Natie en nationalisme sedert 1780. Streven, mythe en werkelijkheid*, Amsterdam, 1994), ook zijn autobiografie: *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*, Londen, 2002.

lisme 'ingebeeld' en ontkennen de maatschappelijke wortels ervan, en de vervlechting met de sociale realiteit.

Beide groepen gaan ervan uit dat nationalisme de beginselen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit, die sinds de val van het ancien régime de basis vormen van onze politieke vormgeving, ondermijnt. Zij nemen aan dat de geschiedenis leert dat integraal nationalisme automatisch evolueert naar rechts-radicalisme zoals dat het geval is met het Vlaams Blok. Hun anti-nationalisme komt voort uit hun linkse of democratische opstelling in de maatschappij. Een uiting van een dergelijke redenering is de politieke drukkingsgroep B-Plus, die het Vlaams-nationalisme de wind uit de zeilen wil nemen, via petitie en teksten ondertekend door intellectuelen, en net voor de verkiezingen ook met een betoging in Brussel. Toen bleek het paradoxaal van dit initiatief want het kwam noodzakelijkerwijze weer terecht in het nationalisme, maar deze keer in de rangen van de tricolor Belgische. De vrees van zowel de Vlaamse regering en overheidsdiensten als (nog meer) de Waalse autoriteiten, om bestempeld te worden als "nationalistisch" hangt ook samen met diezelfde overtuiging dat nationalisme rechts is en beter zou worden vermeden.

Dat is een dubbele misvatting. Hoger hebben we nationalisme al met het woord van Adamson getypeerd als een 'free floating ideological element' dat zowel een rechtse als een linkse inhoud kan krijgen afhankelijk van de historische omstandigheden. Hier willen we daaraan toevoegen dat het een illusie is de reëel bestaande naties, de nationale reflex, kortom het nationalisme te willen wegredeneren, vanuit de veronderstelling dat het beter niet zou bestaan.

Ik ben ervan overtuigd dat in de sociale werkelijkheid de nationale identiteit en het nationalisme als drijvende krachten voor verandering en als conceptuele filters voor kennismaking met en realisatie van universele waarden niet kunnen worden weggecijferd of gereduceerd tot een schijnwerkelijkheid. Ze blijven, ook vandaag in de eenentwintigste eeuw, een realiteit. Zoals de Amsterdamse hoogleraar Niek van Sas het in zijn oratie van 1995 formuleerde: "Wat er ook waar is van de economische vervlechting, het heen en weer flitsen van valutastromen waar nationale overheden geen greep op hebben, een massacultuur die geen grenzen kent, en het uithollen van de nationale soevereiniteit door supranationale organisaties – en het is allemaal waar – toch blijft de natiestaat op afstand het belangrijkste kader waarbinnen de burger zich veilig (én onveilig) voelt, zijn geld verdient, sociale

zekerheid geniet, politieke rechten uitoefent en cultuur consumeert".⁴⁵ Het succes van Pim Fortuyn kwam dat daarna in Nederland bevestigen. In Vlaanderen weten we al lang dat het conflict tussen Belgische en Vlaamse nationale identiteiten (en bevoegdheden) in het openbare leven permanent latent aanwezig is en geregeld oplaait.

Het is dus een vergissing te denken dat 'nationalisme' uit de tijd is. Het is 'wishful-thinking' het te willen 'afschaffen' of 'wegredeneren'. Nationalisme is een van de sterkste maatschappelijke krachten van de geschiedenis geweest. Het is dat nog steeds. Het kan evolueren in twee richtingen: een meer democratische inclusieve, dan wel een xenofobe exclusivistische. Maar als gemeenschap aan een nationale identiteit of nationalisme ontsnappen of verzaken is vrijwel onmogelijk. Daar zijn namelijk geen historische voorbeelden van.

Ik zou hier zelfs nog een stap verder willen gaan met de vaststelling dat totnogtoe democratie enkel in een nationaal kader gerealiseerd werd. Er zijn geen voorbeelden te vinden van "reëel bestaande democratieën" die niet zijn ingebed in een natie. Hoewel dat niet noodzakelijkerwijze betekent dat dit ook in de toekomst altijd het geval zal zijn, kan men zich los van politologisch theoretiseren de vraag stellen of een democratie zonder een nationale inbedding wel kan functioneren.

Democratie is immers een politiek systeem waarin alle leden van een gemeenschap aan de besluitvorming kunnen participeren, en waarin een regering functioneert in naam van die gemeenschap, gecontroleerd door de gemeenschap en voor het welzijn van die gemeenschap. Om echte democratie te hebben moet er dus ook een gemeenschap bestaan. Nu hoeft een dergelijke gemeenschap niet meer uitgevonden te worden. Ze bestaat al, gegroeid uit het verleden. Het is de natie waarin burgers zich thuis voelen. Wat ligt er dan meer voor de hand dan dat men die natie zou hanteren als vertrekpunt voor een democratisch staatsbestel? Natuurlijk: er bestaat een spanning tussen universele principes van vrijheid, gelijkheid en solidariteit en het verlangen van de gemeenschap om zijn eigenheid te handhaven. Die spanning is "inescapable", zo besluit Margaret Canovan haar boek over natie en politieke theorie: "We need to be aware of the inescapably conflicting demands made upon us, on the one hand by the huma-

45. N.C.F. van Sas, *Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme*. Amsterdam, 1995, p. 20.

ne ideals of universal rights, justice and democracy, and on the other by the stability and preservations of those nation-states that have in some imperfect degree given civilized politics an earthly home".⁴⁶

Mijn conclusie: de meest voor de hand liggende gemeenschap die als inbedding kan dienen voor een democratisch bestel is de natie. Een democratie zonder een echt bestaande gemeenschap van mensen is ondenkbaar. Een natie – en dus ook het nationalisme dat de nationale identiteit voedt – is nodig om een reëel bestaande democratische samenleving te realiseren. Buiten het kader van de natie – hoe sterk vandaag ook beklemtoond wordt dat ze ‘maar’ verbeeld is, en hoe groot ook de onontkoombare spanning tussen universalisme en nationaal particularisme is – werd tot-nogtoe nergens de democratie een werkelijkheid.

46. Margaret Canovan, *Nationhood and Political Theory*, Cheltenham, 1996, p. 140.